

МІЖНАРОДНИЙ ЧИННИК У БУДІВНИЦТВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ АРМІЇ В ПЕРІОД УЦР: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Кравчук М.В.,
к.ю.н., доцент, доктор права
Український вільний університет,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільський національний економічний університет

У статті висвітлений процес розвитку Української держави на початку ХХ ст., зокрема у 1918 р. з врахуванням її міжнародних відносин з іншими країнами. Автором проведено аналіз ролі Німеччини та Австро-Угорщини в українському державотворенні у зазначений період та оцінку їхньої військової і матеріальної допомоги. Особлива увага приділена дослідженню розбудови Армії УЦР за участю міжнародного чинника.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, Армія УНР, військові формування Німецької і Австро-Угорської армії, військове будівництво УНР, міжнародні відносини.

Кравчук Н.В. / МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФАКТОР В СТРОИТЕЛЬСТВЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА И ЕГО АРМИИ В ПЕРИОД УЦР: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ / Тернопольский национальный экономический университет, Украина

В статье освещен процесс развития Украинского государства в начале ХХ ст., в частности в 1918 г., с учетом его международных отношений с другими странами. Автором проведен анализ роли Германии и Австро-Венгрии в создании украинского государства в отмеченный период и осуществлена оценка их военной и материальной помощи. Особое внимание уделено исследованию строительства Армии Украинской Центральной Рады при участии международного фактора.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Украинская Центральная Рада, Армия УНР, военные формирования Германской и Австро-Венгерской армии, военное строительство УНР, международные отношения.

Kravchuk N.V. / INTERNATIONAL FACTOR IN THE CONSTRUCTION OF THE NATIONAL STATE AND ITS ARMY DURING THE PERIOD OF UCR: THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECT / Ternopil National Economic University, Ukraine

The article describes the development of the Ukrainian state in the early twentieth century, in particular, in 1918, in view of its international relations with other countries. The author analyzes the role of Germany and Austria-Hungary in the Ukrainian state during the period and an assessment of their military and financial assistance. Particular attention is paid to the study of the UCR Army with the international factor.

On the basis of coverage and analysis of development of the Ukrainian state of the UPR during the invitation of German-Austro-Hungarian army to defend their own sovereignty author comes to the following conclusions. First lesson: the political leaders of the UCR, observing pacifist policies, have neglected the formation of the Ukrainian army as important function of the state, were forced to defend its national sovereignty, to invite the armies of other countries, but it's not averted the loss of state and provoked a wide insurgency own people. Second lesson: the rulers of the UCR is not fully used the international factor as an important factor of their own state, and did not fully understand that any international relationship (agreement) becomes effective and applicable, provided the strength of their own state, economic, logistical, social, and most importantly, the military. After all, the army of her condition, equipment and morale of its personnel is the main guarantor of the sovereignty and independence of the state. This is very important to remember the leaders of the modern state.

Key words: Ukrainian People's Republic, Ukrainian Central Rada, Army of the UPR, military units of the German and Austro-Hungarian army, military construction of the UPR, international relations.

Сучасний етап розбудови Української держави після проголошення українською нацією 24 серпня 1991 р. своєї незалежності у великій мірі подібний до подій початку ХХ ст. Тому історичний досвід державотворення того періоду є вагомим і актуальним для нинішніх державо- та правотворчих процесів. Особливо цінними є уроки створення і розвитку національного війська. З цього приводу цілком об'єктивним є твердження, перевірене цілим пластом історичних подій: «хто не знає своєї історії, той приречений її пережити, причому, її найтрагічніші сторінки». Особливо це підтверджено сучасною військово-політичною ситуацією – анексією Криму і бойовими діями військових структур сусідньої держави на Сході України (в донецькому і луганському регіоні). Роль і значимість представленого дослідження підкреслена і словами О. Копиленка, що Українська Народна Республіка (далі – УНР) проіснувала дуже недовго (04 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.), в історичному масштабі тільки мить, та лишилися по ній повчальні уроки першопрохідців, якими ми просто не маємо права нехтувати [1, с. 5].

Детальний аналіз подій і фактів періоду проголошення і розвитку Української держави у 1917-1921 рр. вказує на активні міжнародні стосунки українського політичного проводу з іншими країнами. Міждержавні відносини з країнами Антанти (Францією, Великобританією, Росією), Румунією, Польщею, США, країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) та іншими країнами в різній мірі впливали на процес державотворення.

Тому «підписання 27 січня 1918 р. у Брест-Литовську делегацією УНР з представниками Четверного союзу мирного і додаткового договорів» і 30 січня «заклику до німецького народу з проханням надання військової допомоги» є особливостями, що створила специфічні умови побудови Української держави у вказаний період. На нашу думку, наймасштабнішою міжнародною співпрацею в українському державотворенні була співпраця з Четверним союзом – військово-політичний блоком Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, яка завершилася укладенням Брест-Литовського мирного договору між УНР та цими країнами. Складне соціально-політичне становище, інтервенція більшовицької Росії і захоплення нею великої української території спонукали до укладення саме мирної угоди між УНР і Четверним блоком та припинення стосунків з країнами Антанти. Оцінка цих відносин і сьогодні не має однастайності, а викликає широкі наукові дискусії. Тож бо досвід формування армії УЦР в умовах перебування військ іноземних держав є винятково повчальним для сучасного політикуму, оскільки визначає роль збройних сил іншої держави у справі захисту власного державного і національного суверенітету.

Метою статті є проведення детального аналізу державного будівництва України за участю Німеччини й Австро-Угорщини та інших міжнародних чинників у вказаний період та з'ясування особливостей розбудови в таких умовах Армії УЦР як важливого гаранта державного суверенітету.

Питання міждержавних відносин з іншими країнами при розбудові Української держави та формуванні її Армії в період УЦР, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії та їхній вплив і організаційно-правове забезпечення цих процесів у певній мірі досліджені у працях В. Вериги, Л. Гарчевої, В. Голубка, В. Задунайського, Л. Зінкевич, М. Кобилецького, О. Копиленка, І. Крип'якевича, О. Кузьмука, В. Кульчицького, М. Литвина, С. Литвина, О. Мироненка, П. Музиченка, В. Петріва, О. Ресента, Ю. Римаренка, А. Рогожина, В. Румянцева, В. Солдатенка, З. Стефаніва, О. Тимошука, Я. Тинченка, Б. Тищика, О. Удовиченка, В. Чеховича, Л. Шанковського, О. Шевченка, М. Шкільника, Б. Якимовича та ін.

Зокрема, аналіз джерельної бази з обраної теми вказує на важливість для нашого дослідження наукової праці, розробленої групою вчених Інституту держави і права ім. В. Корецького за редакцією О. Мироненка, де критично оцінені окремі факти участі держав міжнародної спільноти в українському державотворенні в період УЦР, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, ЗУНР [2].

Корисною науковою розробкою є також дослідницька праця О. Копиленка про розбудову української держави, що має статус навчального посібника. У ній вчений у підрозділах під назвою «Зовнішня політика» в добу УЦР, «Зовнішньополітична діяльність» в період Гетьманату та зі специфічною назвою «Про Україну майже нічого не знають» в часи Директорії висвітлив авторське сприйняття міжнародних відносин відновленої України зі світовими державами на різних етапах її становлення. Та найбільш цінними є посилання на цитати з автентичним текстом різних джерел, виділених окремим шрифтом, що надає можливість здійснити власну оцінку політико-правових процесів із їх оригінального опису [1].

Аналіз міжнародних відносин впродовж 1918 р. вказує, що у процесі співпраці із світовими країнами приймали участь всі державні утворення України початку ХХ ст.: УЦР (04 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.), Гетьманат (29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.), Директорія (15 грудня 1918 р. – 21 листопада 1920 р.) та ЗУНР (01 листопада 1918 р. – 16 листопада 1919 р.) [3]. Такий, наповнений політичними подіями для українців, був 1918 рік. З цього приводу О. Копиленко зазначив, що «Центральна Рада почала з контактів з Антантою, а потім переорієнтувалася на Німеччину. Гетьман П. Скоропадський, почавши розвивати відносини з Німеччиною, після її поразки знову прагне відновити контакти з Антантою. Директорія ж опиняється перед вибором – або Антанта, або радянська Росія. І саме тут виникли основні суперечки» [1, с. 165]. Вчений розкриває особливості міжнародної політики українців у цей час словами С. Петлюри з листа до генерала О. Удовиченка: «... українські політичні партії ... не усвідомлювали собі головного чи Україна як самостійна держава повинна у своїй закордонній політиці опиратися на Європу чи на Москву – Азію? Виявилось, що азійська спадщина в нас – занадто ще сильна, частина перевагу давали Москві, а не Європі. Спіратись треба було на Європу, яка, до речі нас не знала і не розуміла, одночасно треба було творити власну силу» [1, с. 166]. Тут доречно констатувати, що цитовані слова у той час ніби проголошені сучасним українським державникам як дороговказ у генезисі незалежної України. І, зокрема, особлива увага була звернена на міжнародну орієнтацію розвитку країни та всебічну могутність держави, в першу чергу – військовою.

Та найбільший інтерес для нас становлять міждержавні стосунки з іноземними країнами в період УЦР, а саме діяльність першопрохідців відродження української держави на початку ХХ ст. у цій сфері, які знайшли своє правове закріплення в міжнародних актах. Оцінюючи міжнародний чинник у розбудові власної держави українцями, необхідно підкреслити, що найвагоміші засоби забезпечення незворотності, суверенності, стабільності

державотворчих процесів та гарантованості їх проведення є державні інститути дипломатії і збройних сил.

За твердженням Є. Юрійчука, процес українського державотворення у той час здійснювався б інтенсивніше за сприятливих міжнародних умов і допомоги з боку інших держав. Проте формування Української держави у 1917-1922 рр. відбувалося виключно у складних умовах. На такі дії сусідніх держав Україна не розраховувала. Кожна з них вчиняла на українські землі військову інтервенцію і прагнула анексувати ту або іншу частину її території: Росія – землі колишньої Російської імперії; Польща – Західну Україну (Галичину і Волинь); Румунія – Буковину; а Угорщина і Чехословаччина – Закарпатську Україну. Найбільш жорстоку боротьбу в 1918-1921 рр. молодій Українській державі довелося вести з більшовицькою Росією [4, с. 102; 5, с. 139].

З цього приводу О. Мироненко зазначив: «Після проголошення IV Універсалу наступальні дії більшовиків активізувалися, і територія УНР дедалі зривувалася. УЦР відчувала, що у боротьбі з червоноармійським наступом їй потрібна саме військова допомога. Франція і Англія були далеко, а німецько-австро-угорські війська – поруч. Ось тут відбувається зміна стратегічної орієнтації правлячих кіл УНР від Антанти, що вимагала продовжувати війну, до Четверного союзу, що пропонував мир, тобто від майбутніх переможців до майбутніх переможених. Франція і Англія дипломатичні стосунки з УНР розірвали. Не можна скидати з рахунку і таку важливу причину повороту, як наполегливе прагнення українського народу до закінчення майже 4-х річної кривавої війни» [2, с. 170].

Тут доцільно підкреслити, що увесь процес державного будівництва Центральної Ради проходив в стані запеклої протидії політичних сил і військової агресії структур різних держав. Тому укладення Брест-Литовських угод швидко вирішувало тактичні державницькі проблеми УЦР. Так, за твердженням О. Мироненка, після підписання з Четверним союзом мирних угод і окупації України, в Берліні, Відні, Царгороді, Софії та Бухаресті відкрилися посольства УНР (повноважні представники О. Севрюк, А. Яковлів, М. Левицький, А. Галіп, М. Галан та ін.), що свідчили про повне визнання УНР з боку не лише країн Четверного союзу, але й Румунії [2, с. 170].

Мирним договором регулювалися «консульські стосунки вказаних країн, поновлювалися, що існували до світової війни, договори між Росією і Німеччиною, права іноземних громадян, юридичних осіб і товариств як на території УНР, так і в країнах Четверного союзу, здійснювався обмін військовополоненими і інтернованим цивільним населенням» [5, с. 139].

Укладенню мирного договору УЦР з Четверним союзом передувало широке обговорення цієї проблеми українським політикумом, в тому числі це питання було розглянуто на Восьмій сесії Центральної Ради в період з 12 по 18 грудня 1917 р. Зокрема, після проголошення на сесії доповіді генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгина про справи миру «виникли завзяті суперечки» з приводу направлення делегації на мирні переговори до Бресту чи ні. Та після «багатогадинних суперечок» на сесії так і не було прийнято з цього приводу ніякої постанови. І лише через декілька днів, після доповіді «свого представника з Берестя, М. Любинського, про участь у мирних переговорах» УЦР, вважаючи, що «даліше ведення війни загрожує всім здобуткам революції ... і ... «висловлюючись за остаточну необхідність спинити війну», схвалила постанову про участь української делегації у мирних переговорах [6, с. 18, 30].

Постановою Центральної Ради було запропоновано: послати на мирні переговори в Берестя-Литовське делегацію від УНР, незалежно від делегації народних комісарів, і вимагати а) заключення миру загального; б) визнання за УНР права участі в мирній нараді як держави незалежної і

нейтральної, яка особливо постраждала від війни; в) визначаючи гасло «без анексії і контрибуцій з правом самовизначення народів», домагатися на тій нараді, щоб до сучасної УНР мали право приєднатися також українські землі поза її межами (в Галичині, Буковині і зайятих неприятелем частинах бувшої Російської імперії) [6, с. 337].

За словами О. Копиленка, «пояснюючи причину приходу в Україну німецької армії та її статус, М. Грушевський наголосив, що вона залишатиметься рівно стільки, скільки буде потрібно для визволення України, до того ж німецьким військам наказано не грабувати, не кривдити українську людину, бо німецьке правительство хоче, щоб між Україною і Німеччиною були щирі і дружні відносини, щоб українська людина дивилась на німців як на своїх приятелів» [1, с. 82]. На жаль, німецьке та австро-угорське командування військового контингенту, що перебував в Україні, діяло по-іншому.

П. Музиченко з приводу цих подій вказав, що в ході підписання у Брест-Литовську мирного договору між державами Центрального блоку і Росією та, прагнучи будь-що підписати цей договір з воюючими державами, радянський уряд був вимушений визнати на переговорах повноваження української делегації від Центральної Ради на чолі з В. Голубовичем. «Хоча українська делегація була малочисельна і не мала досвіду дипломатичної роботи, все ж вона активно захищала свої національні інтереси. 27 січня 1918 р. Україна підписала мирний договір і звернулася з проханням до країн австро-угорського і німецького блоку допомогти їй у захисті цілісності своєї держави. 18 лютого (02 березня) 1918 р. німецькі та австро-угорські війська почали окупацію України. Однак цей відчайдушний захід не врятував Центральної Ради, яка катастрофічно втрачала соціальну опору і авторитет» [7, с. 11]. З цих слів можна зробити висновок, що вчений сприймає прихід німецько-австро-угорських військ в Україну як окупацію. Такої ж думки дотримувався і О. Мироненко, як зазначено вище.

За словами О. Мироненка, по-іншому відносилися до цього договору члени української делегації та її Уряду: «цей мир, зазначалося в телеграмі О. Севрюка, М. Любинського і М. Левицького, – повертає УНР всі втрачені за час війни землі. Він не ніс в собі ні явних, ні потайних контрибуцій». Як «справедливий, гідний, демократичний» оцінювала цей мир Рада Народних Міністрів УНР. Але насправді керівники Центральної Ради замовчували деякі найбільш важливі умови договору. Передусім це стосувалося зобов'язань УНР за воєнну допомогу проти більшовиків до 30 липня 1918 р. вивезти до Німеччини і Австро-Угорщини величезну кількість хліба, яєць, рогатої худоби, сала, цукру, льону, коноплі, вугілля, марганцевої руди та інших товарів. За таємними протоколами до Австро-Угорщини передавалися Східна Галичина і Північна Буковина тощо [2, с. 35].

Отже, дії німецьких і австро-угорських військ – союзників, запрошених УЦР під час укладення Брестського мирного договору для визволення території України від більшовиків не в повній мірі виправдалися. Їх політика і діяльність не завжди збігалася з інтересами українського народу, і це викликало справедливий протест населення. Дослідник Р. Коваль зазначив, що «трагедією українства стало те, що німців, які прийшли на заклик Центральної Ради допомогти вигнати російських більшовиків за межі держави, українські селяни сприйняли за окупантів. Селян можна зрозуміти: годувати величезну німецьку армію доводилося саме їм. До того ж німці, що прийшли як союзники, побачивши безвладдя і хаос в Україні, почали самі організувати життя й наводили порядок. А оскільки Центральна Рада не виконала своїх зобов'язань щодо продовольчого забезпечення союзників, німці змушені були проводити реквізиції, щоб прогодувати своє військо. На диво правильний розрахунок – спочатку Центральної

Ради, а потім і Гетьмана П. Скоропадського – використати проукраїнськи налаштовану Німеччину для побудови Української держави наштовхнувся на ображені почуття українського селянина. Селянин не думав про геополітику, він бачив перед собою озброєних чужинців, які не дуже з ним церемонилися і яких він повинен був годувати. Якби ж то український селянин знав, що, виганяючи німців з України, він звільняє дорогу для потоку в тисячу разів страшнішого – більшовицького...» [8, с. 33-34].

Разом з тим, за твердженням О. Мироненка, запрошення німецько-австрійських військ і співробітництво з ними відштовхнуло від УЦР мільйони людей і наблизило її кінець [2, с. 330].

Учасник тих подій, М. Могилянський, зазначив, що кухарка Поля (з будинку, де він проживав), яка героїчно вела себе при обороні Києва, несхвально споглядала на колони прибулих німецьких військ, «і з відчуттям докору, показуючи на здоровенних, рослих, вусатих українців і низькорослих і непоказних німців», сказала: «Ось що буває за дурною головою» [9, с. 38]. Таку оцінку тим подіям давала проста українка.

Саме прихід німецько-австрійських армій викликав масовий військовий супротив українського народу. На масовість та організованість українського військово-селянського руху вказав у своїй праці і В. Савченко: «В ході локальних повстань українських селян тільки за шість перших місяців перебування іноземної армії в Україні було вбито близько 22 тисяч австро-німецьких солдатів і офіцерів (за даними німецького Генерального штабу) і більше 30 тисяч гетьманських вартових. Фельдмаршал фон Ейхгорн повідомляв, що більше 2 мільйонів селян в Україні виступили проти австро-німецького терору. Можна сказати, що тільки в повстанських загонах в травні-вересні 1918 року встигло побувати до 100 тисяч чоловік» [10, с. 127].

Таке відношення українців до «визволителів» у певній мірі було виправдане, оскільки вони не тільки «чинили свій суд над громадянами», а й керували господарськими справами УНР. Німці й австрійці безперешкодно, без будь-яких дозволів вивозили мільйони пудів продовольства, природних копалин. Крім того, вони стримували розбудову Армії УЦР. Зокрема розформували дивізію «синьожупанників».

Укладення Брест-Литовського мирного договору мало ряд інших опонентів. Так, категорично не згоден був з прийняттям Центральною Радою умов, запропонованих німцями, міністр закордонних справ УНР, О. Шульгін, який у зв'язку з цим подав у відставку [5, с. 140]. Несхвально відносився до вказаної мирної Угоди і командний склад Армії УЦР. Підтвердженням є приклад, приведений В. Петрівим, коли помічник командира Гордівського полку, сотник Андрієнко, при зустрічі з М. Грушевським йому заявив: «Якого Біса батько привів німців? Це не політика, а ганьба на цілий світ» [11, с. 348].

У своїх спогадах О. Жуківський писав, що з тими військовими силами, які знаходилися у його підпорядкуванні в середині лютого 1918 р. цілком можна було перемогти більшовиків без підтримки германських і австро-угорських військ [12, с. 97].

Аналіз архівних документів вказує, що незабаром германські і австро-угорські війська стали вести себе на території України як повноправні хазяї, втручаючись у діяльність державних органів, включаючи і судочинство, при цьому перешкоджаючи створенню Української Армії. Лише через півроку, в період Гетьманату, П. Скоропадському вдалося отримати дозвіл на розширення військового контингенту Української армії в ході його офіційного візиту до Німеччини.

Керівництво УЦР, ГС на власному негативному досвіді переконалися, що ніяка інша структура не замінить Українську регулярну армію у справі захисту державного і національного суверенітету [13, с. 140].

Можливо символічно, а, швидше, закономірно через сто років від подій, що відбулися на початку ХХ ст., тобто від процесу активного відродження і захисту національної держави українцями УНР (УЦР, Гетьманат П. Скоропадського, ЗУНР, Директорія), – ситуація повторюється. Основним «зазіхальником» на Україну, її територію, на всі її цінності, створені українцями, як і століття тому є Росія. На жаль, вона не стримується ані перед економічними, ані перед політичними (включаючи військові) та іншими засобами експансії, анексії (гірко читати повідомлення зі ЗМІ, що Росія вивезла архіви з Донецька, там де вона нині веде неоголошену війну, доставляючи матеріально-технічні засоби ведення війни під видом «гуманітарного конвою»). На початку ХХ ст. українці втратили свою державу і заплатили надзвичайно високу ціну – загибель десятків мільйонів кращих своїх синів і дочок. Тому так важливо знати і пам'ятати прорахунки своїх попередників, історичні уроки власного

державотворення, адже «історія – вчителька життя». Тому, відповідно вищевикладеного, перший урок: саме політичні провідники УЦР, дотримуючись пацифістської політики, знехтували формуванням Української Армії як ключової державної функції, змушені були запросити армії інших країн для захисту державного суверенітету, що не відвернуло втрату держави, а викликало широкий повстанський рух власного народу. Урок другий: державники УЦР не в повній мірі використали міжнародний чинник як важливий фактор власного державотворення і повністю не розуміли, що будь-які міжнародні відносини (угоди) стають ефективним і чинним за умови міцності власної держави, економічної, матеріально-технічної, соціальної, а найголовніше – військової. Адже саме армія, її стан, оснащення та бойовий дух її особового складу є головним гарантом суверенітету і незалежності держави. Про це дуже важливо пам'ятати керівникам сучасної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917-1920 : Навчальний посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
2. Українське державотворення : невitreбуваний потенціал : Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 500 с.
3. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник // В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наукова думка, 1995. – 687 с.
4. Юрійчук Є. П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917-1922 рр.) / Є. П. Юрійчук. – К. : ІЗМН, 1998. – 124 с.
5. Кравчук М. В. Военное строительство Украинской Центральной Рады в условиях германо-австро-венгерской военной помощи / М. В. Кравчук // Закон и жизнь. – 2013. – № 11/2. – С. 138–141.
6. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у двох томах. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1997. – 424 с.
7. Музиченко П. П. Історія держави і права : Навчальний посібник : У 2 ч. – Ч. II / П. П. Музиченко. – Одеса : Астропринт, 1998. – 272 с.
8. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. М. Коваль. – К. : Діокор, 2001. – С. 33–34.
9. 1918 год на Украине / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии д. и. н. С. В. Волкова. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 414 с.
10. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Харків : Фолио, 2005. – 415 с.
11. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В. Петрів. – К. : Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Української Народної Республіки (1917-1921) / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
13. Кравчук Н. В. Особенности военного строительства в период Гетманата П. Скоропадского : историко-правовой анализ / М. В. Кравчук // Закон и жизнь. – 2014. – № 2/3. – С. 139–143.